

PAPER DETAILS

TITLE: KUR'AN'IN, AHLAKI YÖNLENDİRMELERDE INSAN FITRATINI GÖZETMESİ

AUTHORS: Harun SAHİN

PAGES: 0-0

ORIGINAL PDF URL: <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/265727>

KUR'AN'IN, AHLAKİ YÖNLENDİRMELERDE İNSAN FITRATINI GÖZETMESİ

Harun ŞAHİN*

Öz

Ahlak, Kur'an-ı Kerim'in ele aldığı en temel konulardan biridir. Dolayısıyla İslam dininin itikat, ibadet, muamelat ve ahlak şeklindeki dörtlü taksiminde ahlak önemli bir yer işgal etmiştir. Ahlak, sosyal hayatta varlığına veya yokluğuna bağlı olarak büyük etki yapan insani bir gerçektir.

Bu makalede Kur'an ayetleri ahlaki yönlendirme bakımından incelenecek, ayetlerin insana iyi ve kötü huy ve davranışlara yönelik tavsiye ve uyarılarda onun fitratını gözetip gözetmediği araştırılacak, vahyin ahlaki yönlendirmede insan fitratını nasıl gözettiği tezi ispatlanmaya çalışılacaktır. Kur'an'ın birçok ayeti, Allah'ın, yarattığı insanı biyolojik ve psikolojik özellikleriyle çok iyi bildiğini ve onu ahlaki davranışlar bakımından uyarırken fitri özelliklerini dikkate aldığını göstermektedir. Bu kanıtlardan hareketle insanın zaaf, imkân, istidat ve kabiliyetlerini gözeterek ahlaki telkin ve tavsiyelerde bulunan Kur'an ayetleri incelenecek ve ileri sürülen tez temellendirilmeye çalışılacaktır.

Anahtar kelimeler: Kur'an, fitrat, huylar, ahlaki yönlendirme, iyi, kötü.

CONSIDERATION OF THE QUR'AN OF HUMAN NATURE IN ETHICAL GUIDANCES

Abstract

Ethic, is one of the main subjects that has been dealt with in the Qur'an. So, it played great role in formulation of Islam in four categories as; belief, worship, transaction and ethics. Ethic, is a humanistic value that has great impact in a social life depending on its availability or absence.

In this paper, certain Qur'anic verses will be analyzed in terms of their ethical guidance. Also, whether in ethical guidance of those verses to good or bad habits and actions are observing human nature or not, will be researched and their observations will be tried to be proven. Many verses in the Qur'an show that Allah the Creator knows the man best in all aspects biologically and psychologically, and because of this reality, His (cc) observation of human nature in ethical guidance and warnings of human beings are seen clearly and noticeably. With these proofs, Qur'anic verses that observed in ethical guidance of the human nature in his weakness, opportunity, ability and capacity will be analyzed and this proposal will be tried to be proven.

Keywords: Qur'an, Human Nature, habits, ethical referral, good, bad.

Makale gönderim tarihi: 24.03.2016, kabul tarihi: 09.04.2016.

*Yıldırım Beyazıt Üniversitesi, İslami İlimler Fakültesi, hsahin@ybu.edu.tr

Giriş

Yarattığı kâinatın bir parçası olan insanı bütün yönleriyle tanıyan ve bilen Allah, Kur'an ayetleriyle insanları doğru ve iyiye yönlendirmek istemektedir. “*Yaratan bilmez mi? O her şeyi bilir ve her şeyden haberdardır,*”¹ ayeti bu durumu vurgulamaktadır. Bir doktorun hastayı tedavi edip iyileştirmek için nasıl ki hastalığı teşhis etmesi gerekiyorsa, onun kötü huylardan arınıp güzel huylarla süslenmesini amaçlayan kimsenin de onun biyolojik ve psikolojik yapısını bütün yönleriyle bilmesi ve tanıması gerekir. İnsanı bütün nitelik ve imkânlarıyla yaratıp donatanın Allah olduğunu kabul ediyorsak O'na nispeti kesin olan vahyin ahlaki yönlendirmesinin de sağlıklı ve gerçekçi olduğunu kabul etmek durumundayız.²

Bu makalede Kur'an'ın ahlaki yönlendirme yaparken insan fıtratını nasıl göz önünde bulundurduğunu göstermeye çalışacağız. Dolayısıyla ahlaki amaç ve muhteva taşıyan Kur'an ayetlerini esas alarak Allah'ın yarattığı insana ahlaklı olmasını sağlamak için nasıl yönlendirmede bulunduğunu, buna yönelik olarak onun imkân, istidat ve özelliklerini gözetip gözetmediğini, yükümlülük ve sorumlulukta imkân ve istidat farklılıklarını dikkate alıp almadığını araştıracağız. Araştırmayı Kur'an metni, ayetler yorumları, diğer destekleyici kaynaklar ve kendi bulgularımızı esas alarak yapacağız.

İnsanın Allah ile ilişkisi *iman* ve *ibadet* olarak; diğer insanlar ve yaratılmışlarla ilişki *ahlak* ve *hukuk* olarak tecelli eder.³ Kur'an, ahlakla ilgili açıklamalarında yer yer *terğib* (özendirme) ve *terhib* (korkutma) yöntemini kullanmaktadır. Ahlaki yönlendirmeyi hukuki meselelerde olduğu gibi bir teklif şeklinde ele almanın doğru olmadığı, bunlar arasında bir ayırım yapılması gerektiği kanaatindeyiz. Güzel huy ve davranışlar içselleştirildiğinde bu, hem kişinin şahsen mutlu olmasını sağlar hem de toplumun huzur ve barışına katkıda bulunur. Aslında bir toplumda ahlaki bilinç ve duyarlılık veya oto-kontrol yüksek düzeyde bulunduğu hukuki problemlerin ortaya çıkması daha baştan büyük ölçüde önlenmiş olur. Bundan dolayı Kur'an-ı Kerim, ahlakı çok önemsemiş, sistemini büyük ölçüde iman, ibadet ve muamelatı da gözeterek ahlaki duyarlılık üzerine inşa etmiştir. Hukuk, ahlaki alanda gösterilen gevşeklik ve ihmallerin yol açtığı ârızı durumlara çözüm üreten ve sosyal hak ve görevleri belirleyen bir kurumdur. Bu nedenle biz ahlakı “teklif” değil; “terğib” ve “terhib” çerçevesinde ele alınması gereken bir yönlendirme olarak değerlendiriyoruz.

1. İnsan Fıtratının Temel Özellikleri

Bütün varlıkların yaratıcısı Allah, insana hem iyilik hem de kötülük yapabilme kabiliyeti vermiştir. Şu ayetlerden anlaşılacağı gibi, manevi anlamda mutluluk nefsi arındırmaya, mutsuzluk ise nefsi kirletmeye bağlıdır.

¹ Mülk, 67/14.

² Abdullah Draz, bu hususu “*Kur'an Ahlâkı*” adlı kitabında “*Ahlâkî Yükümlülüğün Özellikleri*” başlığı altında genişçe irdelenmiştir. Bkz. Draz, Abdullah, *Kur'an Ahlâkı*, çeviren Emrullah Yüksel vd., s. 52-79, İstanbul, 2009.

³ Uysal, Enver, “*Dindarlığın Ahlaki Temeli Üzerine Bazı Düşünceler*”, *İslam Ahlak Esasları ve Felsefesi*, Grafiker Yayınları, s. 112, Ankara, 2014.

“Güneş’e ve kuşluk vaktinin aydınlığına, Güneş’i takip ettiğinde Ay’a, onu açığa çıkarttığına gündüze, onu örttüğünde geceye, gökyüzüne ve onu bina edene, yere ve onu yayıp döşeyene, nefse ve onu şekillendirip kötülük (fücur) ve iyilik (takva) kabiliyetini ilham edene ant olsun ki nefsinin arındırıcı kurtuluşa ermiş, kirletip örten zarara uğramıştır.”⁴

Allah, insanın fitrat ve kapasitesini bildiği için onu ancak gücünün yettiği görevlerle yükümlü kılmakta, yapamayacağı şeylerden sorumlu tutmamaktadır: “Allah hiç kimseyi gücünün yettiğinden fazlası ile yükümlü tutmaz. Herkesin yaptığı iyilikler kendi yararına, kötülükler de kendi zararınadır.”⁵ Bir başka ayette de “Sizin işleriniz çeşit çeşittir. Kim sadaka verir, sakınır ve en güzel sözü de doğrularsa onun işini kolaylaştırırız. Kim de cimrilik eder, kendini yeterli görür ve en güzel sözü inkâr ederse onun zora düşmesini kolaylaştırırız.”⁶ şeklinde buyrulmaktadır.

İnsanın dünya hayatında işinin kolaylaşması ve ebedi mutluluğu kazanması maddi yardımda bulunmasına, her türlü kötülükten sakınmasına ve hakikati tasdik etmesine bağlanmıştır. Bunun aksine işinin zorlaşması ve ebedi mutsuzluğu da cimrilik, kibir ve inkârcılığı ile ilişkilendirilmiştir. Yukarıda *istitaat* (güç yetirme) ile sorumluluk arasındaki denge vurgulanmıştı. Burada ise onu tamamlayıcı mahiyette tasdik veya inkâr, cömertlik veya cimrilik, takva veya kibrin insanın dünya ve ahiretteki mertebesini belirlediği vurgulanır.

“İnsanlar için; kadınlar, oğullar, tartılarca yığılmış altın ve gümüş, nişanlı atlar, hayvanlar ve ekinler çekici gösterilmiştir...”⁷ Bu ayette özelde erkeklerin; kadınlara, evlatlarına, mal ve mülke karşı şiddetli arzusu vurgulanmış olsa da genel olarak kadın ve erkek bütün insanların karşı cinse, mal, para ve çeşitli güzelliklere duyduğu arzu tespit edilmektedir. Allah, ahlaki tavsiye ve telkinleri insanların bu fitri özelliğini göz önünde bulundurarak yapmaktadır.

Değersiz bir sudan yaratılan ve imtihan edilebilmesi için birtakım organ ve kabiliyetlerle donatılan insan, şükür ve itaat ya da nankörlük ve isyan etme konusunda özgür bırakılmıştır. İnsan, ahlaki sınavda yeterli donanıma sahip olduğu için başarısız olması halinde hiçbir mazeret ileri süremeyecektir: “Biz insanı saf bir nutfeden yarattık. Onu imtihan edebilmek için işiten ve gören bir varlık yaptık, artık ister şükreder, isterse nankörlük eder.”⁸

“Kim iyi iş yaparsa kendi yararına, kim kötü iş yaparsa kendi zararınadır.”⁹ Zılzal suresinin son iki ayeti ve İsrâ suresinin 7. ayeti de bu gerçeği desteklemektedir. Bu ayetler iyiliğin olumlu, kötülüğün olumsuz karşılık göreceği gerçeğini çok net ve özlü bir şekilde ifade etmektedir. Bu, insanların adalet duygularına ve beklentilerine uygun bir anlatımdır.

⁴ Şems, 91/1-10.

⁵ Bakara, 2/286.

⁶ Leyl, 92/5-7.

⁷ al-i İmran, 3/14.

⁸ İnsan, 76/2-4.

⁹ Fussilet, 41/46; Casiye, 45/15.

Kur'an, sorumluluğun şahsiliğini Allah'ın adaletiyle irtibatlandırmaktadır. Gerçekten de insan adaleti arzular ve başkasının yaptığı kötülükten sorumlu tutulmayı kabul etmez. İnsan ancak yaptıklarının karşılığını görecektir. Bu, insanın fitrat ve beklentilerine de uygun bir söylemdir: *“Hiçbir günahkâr başkasının günah yükünü taşımaz. İnsan için ancak kendi çalışması vardır. Onun çalışması şüphesiz görülecek ve sonra ona karşılığı eksiksiz verilecektir.”*¹⁰

Allah, kişinin sevabının yaptığı doğrudan iyiliklerle sınırlı olmadığını, iyiliğe aracılık etmesi halinde de bundan dolayı mükâfatlandırılacağını ifade etmektedir: *“Kim güzel bir işte aracılık ederse ona ondan bir pay vardır. Kim de kötü bir işte aracılık ederse ona da ondan bir yük vardır. Allah her şeyi görüp gözetleyendir.”*¹¹ *“Bir topluluk kendisini değiştirmedikçe Allah onların durumunu değiştirmez. Allah bir topluluğa kötülük dilediğinde artık o geri çevrilemez”*¹² ayetinin ihsas ettiği gibi, insan fert ve toplumundaki değişim kişisel inisiyatif ve tasarrufla gerçekleşebilir. İnsanın olumlu veya olumsuz davranışı sadece ilahi takdire bağlayıp sorumluluktan kaçmak Kur'an'ın yükümlülük ve sorumluluk anlayışıyla bağdaşmaz.¹³

İnsanlar, kötü huy ve davranışları sebebiyle musibetlere maruz kalırlar. Bu, musibetler ile işlenen kötülükler arasında yakın irtibat bulunduğunu göstermektedir. Bazı ayetlerde insanların iyiliğe dönmelerine yardımcı olması için bazı kötülüklerin cezasını çektiklerinden, bazısında ise çoğunun affedildiğinden söz edilmektedir: *“Başınıza gelen her musibet ellerinizle işledikleriniz yüzündendir. O yine de çoğunu affeder.”*; *“Bizzat insanların kendi işledikleri yüzünden karada ve denizde fesat ortaya çıkar. Allah da belki iyiliğe dönerler diye yaptıklarının bir kısmını kendilerine tattırır.”*¹⁴ Bize kötülük olarak görülen bazı olayların aslında doğru ve iyiye yönelmemiz için birer uyarıcı olduğu anlaşılmaktadır. Nitekim Bakara suresi 216. ayette hoşumuza gitmeyen bazı şeylerin hakkımızda hayırlı, hoşlandığımız bazı şeylerin de bizim için kötü olabileceği söylenmektedir.¹⁵

Kur'an, fitrat ile din arasında sıkı bir bağ görmektedir: *“Öyleyse sen dosdoğru bir inançla yüzünü dine, Allah'ın fitratına çevir ki O insanları bu fitrat üzere yaratmıştır. Allah'ın yaratması değiştirilemez. İşte dosdoğru din budur. Ancak insanların çoğu bilmezler.”* *“De ki; Herkes kendi karakterine (şâkile) göre hareket eder. Şu halde kimin en doğru yolda olduğunu Rabbiniz daha iyi bilir.”*¹⁶ Ayetteki şâkile kelimesi, huy, seciye, karakter anlamına gelir.¹⁷ Allah insanı belli bir fitratta yaratmıştır. Ayetten her insanın bu fitrata uygun yaşamasının istendiğini anlıyoruz. İnsandan yüzünü fitrat dinine çevirmesi

¹⁰ Necm, 53/38-41.

¹¹ Nisa, 4/85.

¹² Ra'd, 13/11.

¹³ Elik, Hasan, “Kur'an'da İnsanın Sorumluluğu, Va'd-Va'id ve İlâhî Af”, *Din Eğitimi Araştırmaları Dergisi*, sayı: 14, s. 66-75, 2004.

¹⁴ Şura, 42/30; Rum, 30/41.

¹⁵ Özdemir, Metin, *İlahi Adalet ve Rahmet Penceresinden Kötülük ve Musibetler*, s. 27 vd., DİB Yay., Ankara 2015.

¹⁶ Rum, 30/30; İsra, 17/84.

¹⁷ Yazır, Elmalılı Hamdi, *Hak Dini Kur'an Dili*, c. 5, s. 3196, İstanbul, 1982.

istenmekte ve ayetin hemen devamında bu fitrat dini insanların kendisi üzerine yaratıldığı yapı olarak tanımlanmaktadır. Burada fitrat ile dinin özdeşleştiği görülmektedir. Öyleyse ilahi dinin insan fitratında saklı bulunan ve çeşitli sebeplerle üzeri küllenen ya da kirlenen hakikatleri hatırlatma gibi bir işlevinin olduğunu söyleyebiliriz. Bireysel ve toplumsal değişme insanın tercihleriyle başlamaktadır.¹⁸ Allah'a nispet edilen iyilik ve kötülük dilemesi, insanın iradi davranışlarının yaratılması olarak yorumlanabilir.

İnsanın sabırsız, aceleci ve bencil karakteri gündeme getirilmiş ve buna göre ahlaki yönlendirmeler yapılmıştır. Aşağıdaki ayetler bu hususa ışık tutmaktadır:

“İnsanlara bir rahmet tattırdığımız zaman ona sevinirler. Ama yaptıklarından ötürü başlarına bir kötülük gelirse hemen ümitsizliğe kapılırlar.”

“İnsan iyilik istemekten usanmaz da kendisine bir kötülük dokununca hemen karamsarlığa kapılır ve ümitsizliğe düşer. Ona başına gelen sıkıntıdan sonra katımızdan bir rahmet tattırsak; bu benim hakkımdır, ben kıyametin gerçekleşeceğini de sanmıyorum, Rabbime döndürülsem bile benim için onun katında daha güzel şeyler olacaktır, der. İnsanlara işledikleri amelleri bildirecek ve çetin bir azap tattıracağız.”

“Allah üzerinizdeki yükü hafifletmek istiyor. İnsan zayıf yaratılmıştır.”

“İnsan aceleden yaratılmıştır. Size ayetlerimi göstereceğim. Benden acele istemeyin.”

“Şüphesiz insan çok hırslı ve sabırsız yaratılmıştır. Kendisine kötülük dokunduğu zaman sızlanır. Ona bir hayır dokunduğunda da eli sıkıdır. Ancak namaz kılanlar başka. Onlar namazlarına devam eden kimselerdir. Onlar mallarında isteyenler ve mahrum kalanlar için bir hak ayıran kimselerdir. Onlar hesap gününü tasdik ederler. Rablerinin azabından korkarlar. Çünkü Rablerinin azabından emin olunamaz. Onlar mahrem yerlerini korurlar. Ancak eşleri ve cariyeleri müstesna. Onlar bundan dolayı kınanmazlar. Kim bundan fazlasını isterse işte onlar haddi aşan kimselerdir. Onlar emanetlerini ve verdikleri sözü gözetirler. Şahitliklerini dosdoğru yaparlar. Onlar namazlarını dikkatle kılarlar. İşte onlar cennetlerde ikram göreceklidir.”¹⁹

Bu ayetlerin ortak teması, insanın sabırsız, aceleci, tahammülsüz ve açgözlü oluşudur. Allah, yarattığı kulları en ince ruhsal özelliklerine varıncaya kadar tanımaktadır. Aceleci olmak kaçınılmaz bir hal değil, imkân ve kabiliyettir. İnsan aceleci olabileceği gibi sabırlı ve ağırbaşlı da olabilir. Bu, kişinin arzularını mutedil tutmasına bağlıdır. Verilen nimetler karşısında tamahkâr davranabileceğimiz gibi kanaatkâr da davranabiliriz. Bir amaca aceleyle ulaşmayı arzu edebileceğimiz gibi enini sonunu dikkate alıp zamana bırakmayı da tercih edebiliriz. Ayetlerde yönlendirilen iyi şeyler farklılık göstermektedir. Biz bu makalede hidayet nesnesinden ziyade insan psikolojisine dair vurguya odaklanmaktayız. Mearic suresinden aldığımız ayetler ayrıca kimlerin bu aceleci, sabırsız ve bencil ruh halinden uzak kalabildiğini de söylemektedir. Bunlar, namaz kılan, sadaka veren, hesap gününü doğrulayan, Allah'ın azabından korkan, nikâhlı eşinden başkasıyla

¹⁸ Çalışkan, İsmail, *Kur'an'da Din Kavramı*, s. 119 vd., Ankara Okulu Yay., Ankara 2002.

¹⁹ Rum, 30/36; Fussilet, 41/49-50; Nisa, 4/28; Enbiya, 21/37; Mearic, 70/19-35.

cinsel yakınlık kurmayan, güvenilir davranan, ahde vefa gösteren ve doğru şahitlik yapan kimseler olarak tasvir edilmektedir. İnsanın şehvet sahibi olması insani bir realite olarak kabul edilmekte, bunun ancak meşru yollarla karşılanmasına cevaz verilmektedir. Buradan şehvetin bastırılmasına yönelik bir züht talebinin olmadığını çıkarabiliriz.²⁰

Kur'an, klişeleşmiş, şekle indirgenmiş iyilikleri değil, amacına uygun özde iyilikleri önemser. Âdet yerini bulsun türünden vaziyeti kurtarmaya dönük iyilik girişimleri makbul görülmemektedir. İhlâslı ve samimi iyilik teşebbüsleri nicelik olarak az bile olsa daha makbuldür. Bu ayette gerçek iyilik, iman, ibadet, ahlak ve muamelatla irtibatlı olarak tanımlanmıştır. Özellikle sadaka ve infakta bu hususa çok önem verilir: “İyilik, yüzünüzü doğruya ve batıya doğru çevirmeniz değildir. Asıl iyilik, Allah’a, ahiret gününe, meleklerle, kitap ve peygamberlere iman edenlerin, mala olan sevgilerine rağmen onu yakınlarla, yetimlere, yoksullara, yolda kalmışa, isteyene ve kölelere verenlerin, namazı dosdoğru kılan, zekâtı veren, antlaşma yaptıklarında sözlerini yerine getirenlerin, zorda, hastalıkta ve savaşın kızıştığı zamanlarda sabredenlerin tutum ve davranışlarıdır. İşte bunlar doğru olanlardır. İşte bunlar Allah’a karşı gelmekten sakınan kimselerdir.”²¹ Şu ayet de bu bağlamda zikredilebilir: “Ey iman edenler! Allah'a ve ahiret gününe iman etmeyip de malını insanlara gösteriş olsun diye sarfeden kimse gibi başa kakma ve eziyet etmekle sadakalarınızı boşa çıkarmayın. Onun örneği üzerinde bir miktar toprak bulunan ve inen şiddetli bir yağmurun kupkuru bıraktığı taş benzer. Onlar kazandıklarından bir şey elde edemezler...”²² Sadaka verilen kişinin incinmesiyle sonuçlanan yardımlar makbul olmadığı gibi tatlı bir sözün böyle bir sadakadan daha iyi olduğu belirtilmiştir. “Güzel bir söz ve bağışlama arkasından eziyette bulunulan bir sadakadan daha hayırlıdır...”²³ Şu halde yapılan işler, iyilik ve hatta ibadetler, amaç ve niyet doğrultusunda ahlaki incelikler gözetilerek yerine getirilmelidir.²⁴

Kur'an, her halükârda iyi davranmanın sosyal ilişkilerdeki olumlu etkisini ve başarısını çok net ifade etmektedir: “İyilik ile kötülük bir değildir. O halde sen kötülüğe iyilikle karşılık ver. O zaman aranızda düşmanlık bulunan kişinin sana yakın bir dost gibi davrandığını görürsün.”; “Allah'ın sizinle o düşmanlık ettiğiniz kimseler arasında bir sevgi bağı kurması umulabilir. Çünkü Allah'ın her şeye gücü yeter; o çok bağışlayıcı ve merhametlidir. İncancınızdan dolayı size karşı savaşmayan ve sizi yurtlarınızdan çıkarmayan inkârcılara gelince, Allah onlara nezaketle ve adaletle davranmanızı yasaklamaz. Çünkü Allah, insaf ölçülerine bağlı kalıp, adaletle davrananları sever.”²⁵ Bu iki ayette etkili iyiliğin aslında kötülüğe karşılık olarak yapılan iyilik olduğu belirtilmektedir. Normal durumlarda ve müspet ortamda iyi davranmak sıradan bir şeydir. Eğer bir insan kendisine kötü davranan kimseye iyilikle davranabiliyorsa bu tutum düşmanın bile iyileşmesine, iki hasım arasında dostluğun kurulmasına yol açabilmektedir.

²⁰ Necati, Osman, *Kur'an ve Psikoloji*, Fecr Yayınları, s. 43, 71, 246 vd., Ankara 1998.

²¹ Bakara, 2/177.

²² Bakara, 2/264.

²³ Bakara, 2/263.

²⁴ Yazır, Elmalılı Hamdi, *a.g.e.*, c.2, s.901

²⁵ Fussilet, 41/34; Mümtahine, 60/7-8.

Düşmana adalet ve nezaketle davranmak o kişinin gönlünü fetheder. Allah, ahlaki yönlendirmeyi bu gerçeği dikkate alarak yapmakta ve dolayısıyla bu yönlendirme insan üzerinde etkili olmaktadır.²⁶

İnsan yapısının zayıflığı dikkate alınarak ibadetlerin edasında kolaylık öğütlemiştir. Bu yaklaşımın aynı zamanda ahlaki sorumluluklar için de geçerli olduğuna ayetlerden delil getirebiliriz:

“Şüphesiz Rabbin senin gecenin üçte ikisinden daha azında, yarısında ve üçte birinde (ibadet için) kalktığını seninle birlikte olanlardan bir topluluğun da (böyle yaptığını) biliyor. Geceyi de gündüzü de Allah takdir etmektedir. O sizin bunu sayamayacağını (buna güç yetiremeyeceğinizi) bildi ve tevbelerinizi kabul etti. Artık Kur'an'dan kolayınıza geldiği kadar okuyun. (Allah) içinizde hastalar bulunduğunu, başkalarının Allah'ın lütfundan (rızk) arayarak yeryüzünde dolaşacaklarını ve daha başkalarının da Allah yolunda çarpışacaklarını bilmektedir. Artık ondan kolayınıza geldiği kadar okuyun...”

“Ramazan ayı, içerisinde insanlar için hidayet rehberi, doğruyu gösteren açık belgeleri kapsayan ve hak ile batılı birbirinden ayıran kitap olarak Kur'an'ın indirilmiş olduğu aydır. Sizden kim bu aya erişirse onda oruç tutsun. Kim de hasta ya da yolculukta olursa tutamadığı günlerin sayısınca başka günlerde tutar. Allah sizin için kolaylık ister, zorluk istemez...”²⁷

Kur'an, dünya-ahiret dengesine büyük önem vermiştir. Sadece dünyevi nimet ve hazlara yönelmek kadar yalnızca ahiret sevabını gözetip dünyadan el etek çekmek de tasvip edilmemiştir.²⁸ “Allah'ın sana verdiği şeylerde ahiret yurdunu ara, dünyadan da nasibini unutma. Allah'ın sana iyilik ettiği gibi sen de iyilik et ve yeryüzünde bozgunculuk isteme. Allah bozguncuları sevmez.”²⁹

Kur'an, ahlaki eğitimde tedriciliği önemli bir yöntem olarak kullanır. İstenilen davranış, insanlara bir pedagojik süreçten geçilerek kazandırılmaya çalışılır. Cahiliye toplumunda sıradan bir fiil olarak yapılan içki içme, belli aşamalardan geçilerek terk ettirilmiştir. Bu konuda Allah'ın insan fitratını dikkate alarak ahlaki yönlendirmeyi aşamalı olarak gerçekleştirdiğini görmekteyiz.³⁰ Aşağıdaki ayetlerde bu tedricilik açıkça görülmektedir:

“Hurma ve üzüm gibi meyvelerden hem sarhoşluk veren içki hem de güzel gıdalar edinirsiniz. İşte bunlarda da aklını kullanan kimseler için büyük bir ibret vardır.”

“Sana içki ve kumardan soruyorlar. De ki; Onlarda büyük günah ve insanlar için bazı yararlar vardır. Ancak günahları yararlarından daha büyüktür...”

²⁶ Taberî, İbn Cerir, Câmiu'l-Beyân, c. 12, s. 117-119; Yazır, Elmalı Hamdi, a.g.e., c. 6, s. 4206.

²⁷ Müzzemmil, 73/20; Bakara, 2/185.

²⁸ Bahse konu dengenin anlam ve yorumu için bkz.: Çakan, İsmail Lütfi, “İslâm'da Dünya-Âhiret Dengesi”, *Diyanet İlmî Dergi*, cilt: XIII, sayı: 5, s. 275-288, 1974.

²⁹ Kasas, 28/77.

³⁰ Ünal, Necdet, “Kur'an'ın İçki Yasağı Tedriciliği Üzerine Bir Araştırma”, *Kelam Araştırmaları Dergisi*, , cilt: IX, sayı: 2, s. 151-178, 2011.

“Ey iman edenler! Siz sarhoş iken ne söylediğinizi bilinceye kadar ve cünüp iken de yolcu olan müstesna gusül edinceye kadar namaza yaklaşmayın...”

“Ey iman edenler! İçki, kumar, dikili taşlar ve fal okları şeytanın işinden olan pisliklerdir. Bunlardan sakının; umulur ki kurtuluşa erersiniz. Muhakkak ki şeytan içki ve kumar yoluyla aranıza düşmanlık ve kin sokmak; sizi Allah’ı anmaktan ve namazdan alıkoymak ister. Artık vazgeçtiniz değil mi?”³¹

İçkiye aklı kapatması ve karıştırması sebebiyle “hamr” denmiştir.³² İçkinin insanın akli melekelerini engelleyip kişinin malına ve canına zarar vermesi dikkate alındığında bu yasaklama Allah’ın insanlara bir lütfu olarak değerlendirilebilir.

2. Arzuya Konu Olan Hususlar

Yukarıda birinci başlık altında insan fitratının temel özelliklerini ilkesel içeriğe sahip ayetlerden hareketle ortaya koyduk. Bundan sonra insan fitratının temel eğilimlerini dikkate alarak arzu, savunma ve adaletle konu olan hususları ayetler ışığında ele alacağız.

Kur’an terminolojisinde şeytanla özdeşleştirilen nefsanî heva ve heves insanda fakirleşme korkusunu doğurur ve onu çirkin davranışlara yönlendirir: “Şeytan sizi fakirlikle tehdit eder ve size hayâsızlığı emreder. Allah ise kendi katından bağışlama ve bolluk vaat eder.”³³ Ayette insanın şeytani vesveseye maruz kaldığını ve bunu iyi bilen Allah’ın insana dikkatli olması yönünde uyarıda bulunduğunu görüyoruz. Fakirlik tehdidi insanı cimriliğe sevk ederken Allah’ın bolluk vaadi cömertliğe yönlendirecektir.³⁴ Burada insana düşen, şeytan veya Allah’ın otoritesinden birini tercih etmektir. Allah mı, yoksa şeytan mı güvenilmeye daha layıktır? Allah insanın hem aklına hem de duygularına seslenmektedir. Mantıklı bir mukayese yapmasını ve olumsuz yerine olumluyu tercih etmesini ihsas etmektedir: “Allah’a gücünüz yettiğince saygılı olun. Onun buyruklarını dinleyin. Ona itaat edin ve kendi iyiliğiniz için mallarınızdan infak edin. Nefsinin cimriliğinden korunan kimseler kurtuluşa ve mutluluğa erenlerdir.”³⁵ Allah’ın ahlaki yönlendirme ve sorumlulukta insanın güç ve kapasitesini gözettiğini söylemiştik. İşte bu ayette Allah’a saygılı olma, diğer ifadesiyle takva ve sakınmada insandan gücünün yettiği ölçüde bunu yapmaya çalışması istenmiştir. Bu buyrukta idealin değil, gerçeğin önemsendiğine şahit olmaktayız. Ayette insan nefsinin cimriliği peşin olarak kabul edilmiştir. Yüce Rabbimiz, cimriliğe meyilli olan insanı cömertlik yönüne sevk etmek için telkinde bulunmaktadır.

Kur’an, insana yararlanacağı geniş bir helal alan çizmiştir. “Eşyada asıl olan ibahadır.” yargısında dile getirildiği gibi Allah insanların dünya nimetlerinden ölçülü ve dengeli olarak yararlanmalarını meşru görmenin de ötesinde teşvik etmiştir. Buna dair bir çok ayetten sadece ikisi şöyledir: “Ey Âdemoğulları! Her mescitte ziynetinizi takının (güzel elbiselerinizi giyiniz). Yiyin, için, fakat israf etmeyin. O, israf edenleri sevmez. De

³¹ Nahl, 16/67; Bakara, 2/219; 4/Nisâ, 43; Maide, 5/90-91.

³² es-Sabuni, Muhammed Ali, *Ravai ‘ul-Bayan Tefsiru Ayati’l-Ahkam*, c. 1., s. 268

³³ Bakara, 2/268.

³⁴ Yazır, Elmalı Hamdi, a.g.e., c. 2, s. 913.

³⁵ Teğabün, 64/16.

ki; Allah'ın kulları için çıkardığı süsü ve temiz yiyecekleri kim haram kılar? De ki; Bunlar dünya hayatında ve özellikle kıyamet günü müminlere aittir. Bilen bir topluluğa ayetleri işte böyle açıklıyoruz.”³⁶

İsraf ve aşırılığa kaçmadan güzel giyinmek, lezzetli yiyecek ve içeceklerden faydalanmak meşru kabul edilmiştir. İnsanın dünyevi nimetlerden yararlanması, bedensel varlığını devam ettirmesi yanında manevi mutluluğu açısından da gereklidir. Alelade ve özensiz bir giysiyi giymek ve eşyayı kullanmak yerine, çok güzel ve uyumlu giysi ve eşyaları kullanmak ruhsal tatmin ve ahenk bakımından yerinde bir tutumdur. Yiyecekler için de aynı yaklaşım geçerlidir. Yiyeceklerin belli tanzim ve işlemlere tabi tutularak tüketilmesinde mahzur yoktur. Önemli olan, israf etmemek, aşırıya kaçmamak ve başkasının hakkını ihlal etmemektir. Nimetleri başkalarının ihtiyaçlarını da gözeterek ölçülü tüketmek gerekir. Haramlık işte bu sınır ve ölçü noktasında başlar. İnsanın güzel ve zevkli şeylere meylenmesi normaldir, fakat haddi aşmamak ve itidal sınırını geçmemek esastır.

Yüce Allah, insanın fitratındaki cimriliğe yatkınlığı bildiği için onu çeşitli şekillerde cömertliğe teşvik etmekte ve infak edersen hassas davranmaya davet etmektedir. Fazilet her iki yöndeki taşkınlıktan kaçınıp itidalde durmaktır.³⁷ Kur'an ne cimriliği ne de israfı onaylamakta, bilakis ikisinin ortası olan cömertliği tavsiye etmektedir:

“Eli sıkı olma, büsbütün eli açık da olma. Sonra kınanır ve çaresiz kalırsın. Şüphesiz Rabbin rızık dilediğine bol verir, dilediğine de kısar. Çünkü o, kullarından haberdardır ve onları görmektedir.”

“Ey müminler! Kazandıklarınızın temizlerinden ve size yerden yetiştirdiklerimizden verin. Kendinizin göz yummadan alamayacağınız kötü şeyleri vermeye kalkışmayın. Biliniz ki Allah muhtaç değildir, övgüye layıktır.”

“Sadakaları açıkça verirsiniz o ne güzel! Fakat onları yoksullara gizlice verirsiniz bu sizin için daha iyidir ve bazı kötülüklerinize kefarettir. Allah işlediklerinizden haberdardır... Sadakalarınızı, kendilerini Allah yoluna adayıp yeryüzünde dolaşamayanlara, hayâlarından dolayı kendilerini tanımayanların zengin saydıkları yoksullara verin. Onları yüzlerinden tanırsın; onlar insanlardan yüz­süz­lük ederek bir şey istemezler. Allah, infak ettiğiniz şeyleri bilir.”³⁸

Kur'an, yaşayan bir topluma onların fiilî durumlarını dikkate alarak indirdiği için cömertçe vermeyi ve fedakârlığı özel yaşantılar üzerinden överek teşvik etmiştir. Mesela sürekli “yapınız” veya “kaçınınız” şeklinde teklîfi bir üslup kullanmaz. Yerine göre yapılan bir iyiliği ve sahibini överek ve ulaşacağı ödülü anarak dolaylı yönlendirmede bulunur. Aşağıdaki ayetler bu açıdan kayda değer görünmektedir:

³⁶ Araf, 7/31-32.

³⁷ Kınalızâde Ali Çelebi, *Ahlâk-ı Alâî*, Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, s. 198, İstanbul, 2014.

³⁸ İsra, 17/29-30; Bakara, 2/267; Bakara, 2/271-273.

“Onlar içleri çektiği halde, yiyeceği yoksula, öksüze ve esire yedirirler. ‘Biz sizi ancak Allah rızası için doyuruyoruz, bir karşılık ve teşekkür beklemiyoruz. Doğrusu biz çok asık suratların bulunacağı bir günde Rabbimizden korkarız.’ derler.”

“Daha önceden Medine’yi yurt edinmiş ve gönüllerine imanı yerleştirmiş olan kimseler, kendilerine hicret edip gelenleri severler; onlara verilenler karşısında içlerinde bir çekememezlik hissetmezler; kendileri zaruret içinde bulunsalar bile onları kendilerinden önde tutarlar. Nefsinin tamahkârlığından korunabilmiş kimseler, işte onlar saadete erenlerdir.”

“Onlar bollukta ve darlıkta sarf ederler, öfkelerini yenerler, insanların kusurlarını affederler. Allah iyilik yapanları sever. Onlar fena bir şey yaptıklarında veya kendilerine zulmettiklerinde Allah’ı anarlar, günahlarının bağışlanmasını dilerler...”³⁹

Yukarıdaki ayetlerden de anlaşıldığı üzere Kur’an, iyilikleri çoğu kez birlikte ve birbirini destekleyici niteliklerine dikkat çekerek anmaktadır. Cömertlik, sabır ve affetme arasında bir bağlantı kurulduğu görülmektedir.

Kur’an, özendirici olumlu örnekler kadar sakındırmaya yönelik olumsuz örneklerle de yer verir. Aslında her iki tür anlatımı birlikte değerlendirdiğimizde insan fitratının çift yönlülüğünü verili bir durum olarak görür ve iyi olana teşvik edilir: *“Onlar cimrilik eder, insanlara da cimriliği önerir ve Allah’ın kendilerine lütfundan vermiş olduğunu gizlerler. Kâfirlere aşağılayıcı bir azap hazırladık. Onlar ki, mallarını insanlara gösteriş olsun diye harcarlar; Allah’a ve ahiret gününe iman etmezler! Şeytan kimin arkadaşı olursa onun çok kötü bir arkadaşı var demektir.”⁴⁰*

Sadaka vermek kadar sadaka adabına da önem veren Kur’an, kişiyi iyilik yaparken günümüz tabiriyle empati kurmaya çağırmaktadır: *“Ey iman edenler! Kazandıklarınızın temiz olanlarından ve yerden rızık olarak çıkardıklarımızdan hayır için harcayın. Kendiniz göz yummadan alamayacağınız kötü şeyleri vermeye kalkışmayın. Bilin ki Allah’ın bir şeye ihtiyacı yoktur, O övülmeye layıktır.”⁴¹*

Ahlaki yönlendirmede bilgilenme ve ibadet faktörleri de vurgulanmıştır. İyi olanı bilmek ve iyi davranışları içselleştirip kökleştirmek için belli aralıklarla Allah’ın huzuruna durup namazda ahdi teyit etmek gerekir: *“Sana vahyedilen kitabı oku ve namazı kıl. Namaz, hayâsızlıktan ve kötülükten alıkoyar. Allah’ı anmak en büyük iştir. Allah yaptıklarınızı bilir.”⁴²* Kitap okuma bir bilgilenme, namaz kılma ise bir itaat ve arınma faaliyetidir. Aslında namazda Kur’an okuyan insan, Allah’a emir, yasak ve öğütleri konusunda itaat sözü vermektedir. Onun dinine uyma sözü veren kimse, namazın akabinde kötü ve çirkin işler yapmaz. Böyle bir tutum, kişide iç tutarsızlığa ve manevi krize yol açar. Günde beş defa Allah’ın huzuruna çıkarak ahdini yenileyen ve onun ilahi feyzıyla

³⁹ İnsan, 76/8-10; Haşr, 59/9; Ali İmran, 3/134-135.

⁴⁰ Nisa, 4/37-38.

⁴¹ Bakara, 2/267.

⁴² Ankebut, 29/45.

aydınlanan insanın, Rabbinin fitrata uygun yaşama ve güzel huylu olma talebini ihmal etmesi imkânsız değilse de zordur.

Ayetlerde insan psikolojisi gerçekçi olarak ortaya konulmuştur. Burada insanın acelecilik ve bencilliğine bir vurgu söz konusudur. Önce şu ayetleri okuyalım:

“Yaptığın iyiliği çok görerek başa kakma. Rabbinin rızasına ermek için sabret. Sura üfürüldüğü zaman çetin gündür. Kâfirler için hiç de kolay değildir. Beni yarattığım kişi ile baş başa bırak. Ona bol mal ve gözü önünde duran oğullar verdim. Kendisine alabildiğine imkânlar sağladım. Sonra o hırsıyla daha da artırmamı umar. Hayır, umduğu gibi olmayacak. Çünkü o ayetlerimize karşı inatçıdır. Ben onu dimdik bir yokuşa sardıracağım. Çünkü o düşündü taşındı, ölçtü biçti. Kahrolası nasıl da ölçtü biçti. Sonra Kur’an hakkında derin derin düşündü. Sonra yüzünü ekşitti, kaşlarını çatı. Sonra arkasını döndü ve büyüklük taslayarak “Bu ancak nakledile gelen bir sihirdir. Bu insan sözüdür.” dedi. Ben onu cehenneme sokacağım.”⁴³

İnsan, maddi imkânlar elde etme konusunda çok ihtiraslıdır. Hem Allah’tan daha fazlasını istemekte hem de ona ve dinine karşı direnmektedir. Ayetlerdeki vurgu, insanın bu yönüne ilişkindir. Hangi tutumun daha kârlı ve hesabına uygun olduğunu ölçüp biçmektedir. Kısa vadeli kazanmayı öncelediği için Allah’ın hidayetine teslim olmak yerine dünyevi nimet ve hazları daha çok elde etmeyi tercih etmektedir. Bu ayet grubunda böylesine hesapçı, inatçı ve kibirli davranan insana karşı sert bir üslubun kullanıldığını ve onun tehdit edildiğini görmekteyiz.⁴⁴ Bu üslup muhatabı içinde bulunduğu ruh haline uygun olarak etkilemeyi amaçlamaktadır: *“Rabbi ne zaman insanı imtihan edip kendisine ikramda bulunsa ve nimet verse, ‘Rabbim bana ikramda bulundu’ der. Ne zaman da onu imtihan ederek rızkını daraltsa, ‘Rabbim beni hor kıldı’ der. Hayır! Aksine siz yetime ikramda bulunmuyorsunuz. Yoksula yemek vermeye teşvik etmiyorsunuz. Mirası hak gözetmeksizin yiyorsunuz. Malı da pek çok seviyorsunuz.”⁴⁵*

İnsan, bencillığe olduğu kadar kıskançlığa da meyillidir. Aşağıdaki ayetler, ekonomik imkân farklılaşmasındaki hikmet, kıskançlığın yersizliği ve dünya hayatının büyük ölçüde maddi imkânlar elde etme çabası ve bunlarla övünme yarışı olduğuna dikkat çekmektedir.

“O halde Allah’ın kimilerine, diğerlerinden daha fazla verdiği nimetlere kıskançlık yaparak imrenmeyin. Ticaret yapma yetkisi herkese verilmiş olup, erkekler kendi kazançlarından bir fayda, kadınlar da kendi kazançlarından bir fayda sağlayabilirler. Siz Allah’tan bol nimetler ve cömertçe lütfunu isteyin. Çünkü Allah her şeyin tam bilgisine sahiptir.”

“Rabbinin rahmetini onlar mı paylaşıyorlar? Dünya hayatında onların geçimliklerini aralarında biz paylaştırdık ve birinin diğerini işte çalıştırabilmesi için bazılarını

⁴³ Müddessir, 74/6-26.

⁴⁴ Yazır, Elmalı Hamdi, a.g.e., c. 8., 5449-5460

⁴⁵ Fecr, 89/15-20.

bazılarından derecelerle üstün kıldık. Rabbinin rahmeti onların biriktirdiklerinden daha hayırlıdır.”

“Allah'ın kimini kimine üstün kılması ve erkeklerin mallarından harcamalarından dolayı erkekler kadınlar üzerinde söz sahibidirler...”

“Kendilerini imtihan etmek için onlardan bazılarını yararlandığımız dünya hayatının süslerine gözlerini dikme. Rabbinin rızkı daha hayırlı ve daha sürekli.”

“Bilin ki dünya hayatı ancak bir oyun, bir oyalanma, bir süs, aranızda övünme ve malları ve çocukları artırma yarışıdır. Tıpkı bir yağmur gibi ki onun bitirdiği bitki çiftçilerin hoşuna gider. Sonra kurur ve sen onu sapsarı görürsün. Sonra da çer çöp oluverir...”⁴⁶

Arzuya konu olan hususlar yeme, içme ve rızık temini ile sınırlı değildir. Erkek ve kadın cinslerinden her birinin diğerine karşı şehvi meyli de bu kapsamda ele alınmaya uygundur:

“Müminler gerçekten kurtuluşa ereceklerdir. Onlar namazlarında derin saygı içindedirler. Onlar faydasız işlerden ve boş sözlerden yüz çevirirler. Zekâtı öderler. Irzlarını korurlar. Ancak eşleri ve ellerinin altında bulunan cariyeleri bunun dışındadır. Onlarla ilişkilerinden dolayı kınanmazlar. Kim bunun ötesine geçmek isterse işte onlar haddi aşanlardır...”

“Ey peygamber hanımları! Siz herhangi bir kadın değilsiniz. Eğer Allah'a karşı gelmekten sakınıyorsanız (erkeklerle konuşurken) sözü yumuşak bir eda ile söylemeyin ki kalbinde kötü niyet hastalığı olan kimse ümide kapılsın. Güzel söz söyleyin. Evlerinizde oturun. Önceki cahiliye dönemi kadınlarının açılıp saçıldığı gibi siz de açılıp saçılmayın...”⁴⁷

Olağan durumlarda yumuşak ve tatlı sözle konuşmak tavsiye edilirken bir kadının yabancı erkeklerle konuşurken vakarını muhafaza etmesi emredilmesi şu gerçeği göstermektedir: Birbirinin namahremi olan erkek ve kadın, yumuşak edalı ve cilveli konuşması halinde karşı cinsten değişik duygular uyandırabilir. Bu sebeple Allah, bu hususta dikkatli ve mesafeli olmayı öğütlemektedir. Çünkü şehvi arzular tahrik edildiğinde ahlaken çirkin olan durumların ortaya çıkma ihtimali vardır.⁴⁸ Müminun suresindeki ayetler kurtuluşa erecek insanların vasıflarını sıralarken namaz ve zekât gibi ibadetlerin dışında özellikle faydasız ve boş işlerden uzak durma, namusunu koruma ve sadece nikâhlı eşi ile cinsel yakınlaşma içine girmeye özel bir önem vermektedir: “Zinaya yaklaşmayın. Çünkü o, son derece çirkin bir iş ve çok kötü bir yoldur.”⁴⁹ Ayette zina fiili hem çirkin görülerek insanda tiksinti oluşturulmakta hem de sosyal açıdan kabul edilemeyecek bir ilişki biçimi olarak reddedilmektedir.

İffetli olmak sadece kadınlara ait bir erdem değil erkeklere de teşmil edilmiştir. Fuhuş ve zinaya giden yolun göz dikmekten ve ısrarlı şehvi bakışlardan geçtiği bilinmektedir. Bunu kullarından daha iyi bilen Allah onun için erkeklere de kadınlara da

⁴⁶ Nisa, 4/32; Zuhuruf, 43/32; Nisa, 4/34; Taha, 20/131; Hadid, 57/20.

⁴⁷ Müminun, 23/1-7; Ahzab, 33/32-33.

⁴⁸ Yazır, Elmalılı Hamdi, a.g.e., c. 6, s. 3890-3891.

⁴⁹ İsra, 17/32.

gözlerini haram bakışlardan alıkoymalarını ve vücutlarının belli kısımlarını namahrem kimselere göstermemelerini emretmektedir. Bu ayetler kadınlardan beden hatlarını belli edici bazı hareketlerden özellikle kaçınmalarını istemektedir. Bu vurguların fitratı gözeterek yönlendirme yapıldığına dair anlamlı örnekler olduğunda şüphe yoktur: “Mümin erkeklere söyle gözlerini (haramdan) sakınsınlar ve ırzlarını korusunlar. Bu onlar için daha temizdir. Şüphesiz Allah onların yaptıklarından haberdardır. İnanan kadınlara da söyle, onlar da gözlerini bakılması yasak olandan çevirsınlar, iffet ve namuslarını korusunlar, süslerini göstermesinler, elde olmayarak açığa çıkan ve görünen kısımları hariç, cazibe ve güzelliklerini açığa vurarak dikkat çekmesinler ve bunun için başörtülerini, göğüsleri üzerine sarkıtsınlar ki, boyun ve gerdanlarından bir şey görünmesin. Allah'ın açılmasını haram kıldığı, gizli zinet yerlerini yani cazibe ve güzelliklerini kocalarından, babalarından, kayınpederlerinden, oğullarından, üvey oğullarından, kardeşlerinden, erkek kardeşlerinin oğulları ya da kız kardeşlerinin oğullarından veya Müslüman kadınlardan veya yasal olarak sahip oldukları köle, cariye gibi kimselerden veya erkeklikten kesilmiş yemek isteyip karın doyurmaktan başka bir şey düşünemeyen kadınlara meyil ve şehvet ihtiyacı olmayan erkeklerden veya kadınların mahrem yerlerine henüz ilgi duymayan çocuklardan başka kimselere açıp göstermesinler. Yürürken gizli görkem ve güzelliklerini belli edecek, tahrik edici bir yürüyüşle yürüyerek ayaklarını yere vurmasınlar. Ey müminler! Hepiniz topluca, günah davranışlardan vazgeçip Allah'a yönelin ki dünya ve ahiret mutluluğunu elde edesiniz.”⁵⁰

Cariyelerin ticari metâya dönüştürülmesine de karşı çıkılmakta, onların zorlandıkları fuhuş sebebiyle ortaya çıkan günahın sadece onlara değil, sahiplerine de ait olacağı ima edilmektedir: “Hürriyetleri elinizde bulunan cariyelerinizi, iffetli kalmayı arzu edip duruyorlarsa veya evlenerek iffetlerini korumak istiyorlarsa, sakın dünya hayatının geçici menfaatini elde etmek için fuhşa zorlamayın. Kim onları fuhşa zorlarsa, bilsin ki bu zorlamadan dolayı, Allah işledikleri günahı onları cezalandırmayıp, acıyıp, onların suçlarını örtecek ve bağışlayacaktır.”⁵¹

Artık şehveti tahrik etmeyecek yaşa gelmiş ihtiyar kadınlara giyim konusunda biraz esneklik gösterilmesi insanlarda yaş evrelerinin çok önemsendiğinin bir başka delilidir: “Bilin ki, cinsî arzu duymayacak kadar kocamış kadınların, cazibe ve güzelliklerini açığa vurmak niyeti taşımaksızın, dış elbiselerini çıkararak dışarı çıkmalarında bir sakınca yoktur. Böylelerinin bile sakınmaları, kendileri için daha hayırlıdır. Allah sınırsız bilgi sahibidir, her şeyi işitmektedir.”⁵²

3. Öz Savunma ve Üstünlük Mücadelesine Konu Olan Hususlar

Hayatta bazı fiiller bir yararı çekme bazıları da bir zararı giderme şeklinde ortaya çıkar. Ahlak felsefesinde şehvetin itidaline bağlı olarak ortaya çıkan fazilete iffet; gazabın itidaline bağlı olarak ortaya çıkan fazilete de şecaat denir.⁵³ İffet nasıl sadece kadınların

⁵⁰ Nur, 24/30-31.

⁵¹ Nur, 24/33.

⁵² Nur, 24/60.

⁵³ Çağrı, Mustafa, *İslam Düşüncesinde Ahlak*, s. 76, Dem Yayınları, İstanbul, 2013.

cinsî şehvet uyandıracak hareketlerden kaçınmasıyla sınırlı değilse şecaat da alelade bir yiğitlik ve cesarettten ibaret değildir. Kişinin zararı def etmesine yönelik davranışlarını bu durumu gözetenek aşağıda ele alacağız.

Lokman'ın oğluna yaptığı nasihatler arasında sabır, tevazu ve itidal öne çıkmakta, kibir, böbürlenme ve övünme yerilmektedir. Bu hareketler daha çok kişinin başkası karşısındaki üstünlük arayışında ortaya çıkar. Olaylar karşısında tahammülsüzlük ve acziyet göstermek yerine sabır ve sebat, başkalarına karşı kibirlenmek yerine mütevazı davranmak tavsiye etmiştir: *"Oğlum! Namazı kıl, uygun olanı buyurup fenalığı önle, başına gelene sabret; doğrusu bunlar, azmedilmeğe değer işlerdir. İnsanları küçümseyip yüz çevirme, yeryüzünde böbürlenerek yürüme; Allah, kendini beğenip övünen hiç kimseyi sevmez. Yürüyüşünde tabii ol; sesini kıs. Seslerin en çirkini şüphesiz merkeplerin sesidir."*⁵⁴ Sabır, tevazu, bağışlama ve vakar çeşitli ayetlerde fitrat dikkate alınarak teşvik edilmiş ve övülmüştür:

"Muhakkak ki, ölüm tehlikesiyle, korku ve açlıkla, mal, can ve yiyecek içecek gibi ürünlerin azaltılmasıyla sizi sınavacağız. Ama zorluklara karşı sabredenleri müjdele. Onlar başlarına bir musibet geldiğinde: "Şüphesiz biz Allah'a aitiz ve O'na döneceğiz" derler."

"İşte onlara sabretmeleri dolayısıyla ecirleri iki kere verilecektir. Onlar kötülüğü iyilikle savarlar ve kendilerine rızık olarak verdiklerimizden harcarlar. Onlar boş söz işittiklerinde ondan yüz çevirirler ve: 'Bizim yaptıklarımız bize sizin yaptıklarınız sizedir. Size selam olsun. Biz cahilleri benimsemeyiz.' derler."

"Rahman'ın kulları yeryüzünde alçak gönüllülükle yürürler ve bilgisizler kendilerine laf attıklarında "selam" derler... Onlar yalancı şahitlik etmezler ve yararsız bir şeye rastladıklarında onurlu bir şekilde (yüz çevirip) geçerler."

*"Rabbinin yoluna hikmetle ve güzel öğütle çağır ve onlarla en güzel şekilde mücadele et. Muhakkak Rabbin yolundan sapanları en iyi bilendir. O doğru yola girenleri de en iyi bilendir."*⁵⁵

Son ayet ayrıca tartışma adabı öğretmekte, muhalif görüş sahibini kırmadan kanıtlama yapmayı tavsiye etmektedir. Çünkü sert üslup hakikat olsa bile muhatap kabul etmez. *"Tatlı dil yılanı deliğinden çıkarır"* atasözünün kaynağını bu ayetlerde bulmaktayız: *"Kullarıma söyle: En güzel olanı söylesinler. Şüphesiz şeytan aralarını bozar. Çünkü şeytan insan için apaçık bir düşmandır.";* *"Firavun'a gidin. Çünkü o gerçekten azdı. Ona yumuşak söz söyleyin. Umulur ki öğüt alır veya korkar."*⁵⁶ Bu minval üzere Hz. Muhammed'in tebliğdeki başarısının sırrı da şu ayette çok güzel ifade edilmiştir: *"Allah'ın rahmeti sayesinde sen onlara yumuşak davrandın. Eğer katı kalpli, kaba birisi olsaydın muhakkak etrafından dağılırlardı. Onları affet, kendileri için bağış dile ve işlerde onlarla görüş alışverişinde bulun. Bir şeye kesin karar verdiğin zaman da Allah'a güven. Allah*

⁵⁴ Lokman, 31/17-19.

⁵⁵ Bakara, 2/155-156; Kasas, 28/54-55; Furkan, 25/63, 72; ; Nahl, 16/125.

⁵⁶ İsra, 17/53; Taha, 20/43-44.

kendisine güvenenleri sever.”; “Size içinizden, sıkıntıya düşmeniz kendisine ağır gelen, size oldukça düşkün, müminlere karşı şefkatli ve merhametli olan bir Peygamber gelmiştir.”⁵⁷

Aşağıdaki iki ayette şefkat, merhamet ve yumuşak huyluluğun sınırlarının çizildiğini görmekteyiz. Konu şirk ve küfür olduğunda ilişkilere bir sınır getirmenin gerektiği Hz. İbrahim örneğinden hareketle öğretilmektedir:

“İbrahim'den korku gidince ve kendisine müjde gelince bizimle Lut kavmi hakkında tartışmaya girişti. Doğrusu İbrahim çok yumuşak huylu, çok içli ve kendini Allah'a vermiş biriydi.”

“İbrahim'in babası için mağfiret dilemesi sadece ona vermiş olduğu bir sözden dolayıldı. Ancak onun Allah'a düşman olduğu kendisine belli olunca artık ondan uzak durdu. Şüphesiz İbrahim çok dua ve niyazda bulunan, yumuşak huylu biriydi.”⁵⁸

İnsan, şahsiyetine hakaret edildiğinde kendisini tutamaz; ya fiilî ve sözlü karşılık vererek ya da kin güderek bir şekilde tepki gösterir. Bu, insan nefsinin doğal savunma refleksidir. Kur'an bunu bir dereceye kadar makul ve meşru görmekte, fakat aşırılığı asla onaylamamaktadır: *“Allah, haksızlığa uğratılan dışında kötü bir sözün açıktan söylenilmesinden hoşlanmaz. Allah iştir, bilendir. Bir iyiliği açığa vurur veya gizlerseniz yahut bir kötülüğü bağışlarsanız, şüphesiz ki Allah, affedicidir, güç sahibidir.”⁵⁹*

İncinen kimsenin sınırlı tepkisine göz yumulsa da karşılık olarak onun da incitici konuşması ve hakaret etmesi reddedilmektedir. Özellikle dinî değerler ve namusa yönelik sövgüler asla tasvip edilmemekte, doğuracağı sonuca dikkat çekilerek kişinin kendi inisiyatifiyle uzak durması beklenmektedir: *“Onların Allah'tan başka taptıklarına sövmeyin ki onlar da aşırıya giderek bilgisizce Allah'a sövmesinler. Bu şekilde her ümmete yaptığını süslü gösterdik...”⁶⁰*

Kur'an anne ve baba ile olan ilişkilere ve onlara karşı takınılacak tutumlara özel bir önem vermiştir. Bunu da kendisinin dünyaya gelmesine vesile olmaları ve yetişmesinde çektikleri sıkıntı ile ilişkilendirmiştir. Bu hem bir minnet hem de duygusal etkileme aracı olarak değerlendirilebilir:

“Rabbin sadece kendisine ibadet etmenizi, anne ve babaya iyi davranmanızı kesin olarak emretti. Eğer onlardan biri veya her ikisi senin yanında yaşlanacak olursa sakın onlara öf bile deme, onları azarlama, onlara tatlı ve güzel söz söyle. Onları esirgeyerek üzerlerine alçakgönüllülükle kanat ger ve Rabbin, küçüklüğümde onlar beni nasıl yetiştirdilerse sen de onlara rahmet et, de... Eğer Rabbinden umduğun bir rahmeti istemek için onlardan yüz çevirecek olursan o zaman onlara yumuşak söz söyle.”

⁵⁷ al-i İmran, 3/159; Tevbe, 9/128.

⁵⁸ Hud, 11/74-75; Tevbe, 9/114.

⁵⁹ Nisa, 4/148-149.

⁶⁰ Enam, 6/108.

“Biz insana, anne ve babasına karşı iyi davranmasını tavsiye etmişizdir. Annesi onu, güçsüzlükten güçsüzlüğe uğrayarak karnında taşımıştı. Çocuğun süttten kesilmesi iki yıl içinde olur. Bana ve ana babana şükret diye tavsiyede bulunmuşuzdur. Dönüş banadır. Ey insanoğlu! Anne ve baba, seni, körü körüne Bana ortak koşman için zorlarlarsa, onlara itaat etme; dünya işlerinde onlarla güzel geçin; bana yönelen kimsenin yoluna uy; sonunda dönüşünüz banadır. O zaman, yaptıklarınızı size bildiririm.”⁶¹

Bu ayetler anne ve babaya iyi davranmayı kişide duygusal bir etkilenim oluşturarak tavsiye etmektedir. Kişiyi kendi çocukluğuna götürmekte, ondaki minnettarlık duygusunu harekete geçirmektedir. Aşağıda En’am ve İsra surelerinden alınan ayetler yukarıdan beri sosyal ilişkiler çerçevesinde ele aldığımız hususların hepsini birlikte zikretmesi bakımından önemlidir. Fakat ayrıca çocukları öldürme vahşetine vurgu yapmasıyla özel olarak üzerine eğilmeyi gerektirmektedir:

“De ki; Gelin, Rabbinizin size haram kıldığı şeyleri okuyayım: Ona hiçbir şeyi ortak koşmayın. Anne ve babaya iyi davranın. Fakirlik endişesiyle çocuklarınızı öldürmeyin. Sizi de onları da biz besliyoruz. Çirkin şeylerin açığına da gizlisine de yaklaşmayın. Meşru bir hak karşılığı olmadıkça Allah’ın haram kıldığı canı öldürmeyin. İşte Allah aklınızı kullanasınız diye size bunları emretti. Rüştüne erişinceye kadar yetimin malına ancak en güzel şekilde yaklaşın. Ölçüyü ve tartıyı adaletle tam yapın. Biz herkesi ancak gücünün yettiği kadarıyla yükümlü tutarız. Konuştuğunuz zaman yakınınız bile olsa adil olun. Allah’a verdiğiniz sözü tutun. İşte Allah bunları size öğüt alasınız diye emretti. İşte bu benim dosdoğru yolum. Sadece ona uyun. Başka yollara uymayın. Yoksa o yollar sizi parçalayıp onun yolundan ayırır. Allah bunları size sakınmanız için emretti.”

“Yoksulluk korkusuyla çocuklarınızı öldürmeyin. Onları da sizi de biz besliyoruz. Onları öldürmek gerçekten büyük bir günahtır.”⁶²

Fakirlik endişesiyle çocukları öldürmek geçim sıkıntısı mazeretini abartmaktır. Allah, herkesin rızkını yani beslenmesini ve maddi ihtiyaçlarını karşılamasını bizzat üstlendiğini belirtmektedir. “Yeryüzünde rızık Allah’a ait olmayan hiçbir canlı yoktur. O, onun karar kıldığı ve emanet bırakıldığı yeri bilir. Bunların hepsi apaçık bir kitaptadır.”⁶³ Bu ve benzeri ayetler Allah’ın her canlıya rızık garantisi verdiğini kanıtlamaktadır. Burada bir insanı öldürmenin meşru hak karşılığı olmasına bağlanması ilginçtir. Öldürme olağan durumlarda haramdır, ama savaş ortamında düşmanca saldıran asker ve belirli suçlar sebebiyle öldürülme cezasını hak eden kimse bu kapsamın dışında tutulmuştur. Bazı durumlarda ölünün varislerinin suçluyu affedebilme yetkisinin de bulunduğu belirtilmektedir. Bu, asıl olanın öldürme değil, yaşatma olduğu ilkesini vurgulamaktadır.

Öfkeye kapılmamak, bir sebeple hasım konumunda bulunan kişi veya topluluğa zarar vermemek, Kur’an’ın ısrarla üzerinde durduğu bir husustur. Çünkü insanlar öfkelenedikleri zaman itidal sınırının dışına çıkıp başkasına zarar verebilirler.⁶⁴ Bazı ayetlerde hasmâne

⁶¹ İsra, 17/23, 24, 28; Lokman, 31/14-15.

⁶² Enam, 6/151-153; İsra, 17/31.

⁶³ Hud, 11/6.

⁶⁴ Necati, *Kur’an ve Psikoloji*, s. 64-66, 96-97.

ilişkilerin olduğu kimselere karşı bile af ve bağışlama yolunu tutmanın daha iyi olacağı belirtilmektedir. Cezalandırmada en azından misliyle cezalandırma tavsiye edilmekte, ama bağışlama bir erdem olarak özendirilmektedir. Bu yaklaşım, Maide suresinde bir kişinin tüm insanlarla eşitlenmesi şeklinde şiar haline getirilmiştir:

“Kim, bir insanı daha evvel öldürülen bir kişi karşılığında veya yeryüzünde fesat ve bozgunculuk çıkarma suçu gibi bir sebebe dayanmaksızın haksız yere öldürürse, bütün insanları öldürmüş gibi olur. Kim de, bir kişinin hayatını kurtarırsa, bütün insanların hayatını kurtarmış gibi olur...”

“Eğer cezalandıracak olursanız size uygulanan cezanın aynıyla cezalandırın. Ama eğer sabrederseniz andolsun bu, sabredenler için daha hayırlıdır.”

“Onlar için onda (Tevrat'ta) cana can, göze göz, buruna burun, kulağa kulak, dişe diş ve yaralara da karşılıklı şekilde kısas hükmü koyduk. Kim bu hakkını bağışlarsa o kendisi için keffaret olur.”

“Size verilen şey, yalnızca dünya hayatının geçimliğidir. Allah'ın yanında bulunanlar ise daha iyi ve kalıcıdır. Bu mükâfat, iman edenler ve Rablerine tevekkül edenler içindir. Onlar büyük günahlardan ve hayâsızlıklardan kaçınırlar. Öfkelendikleri zaman da kusurları bağışlarlar. Rablerinin davetine uyarlar ve namazı kılarlar, işlerini aralarında danışarak yaparlar. Kendilerine verdiğimiz rızıklardan hayır için harcarlar. Haksızlığa uğradıkları zaman yardımlaşır. Kötülüğün cezası ancak ona denk bir kötülüktür. Kim bağışlar ve arayı düzeltirse onun mükâfatı Allah'a aittir. Doğrusu o, zalimleri sevmez. Kim zulme uğradıktan sonra hakkını alırsa artık onlara yapılacak bir şey yoktur. Ancak insanlara zulmedenlere ve yeryüzünde haksız yere yanlışlık yapanlara ceza vardır. Onlar için acıklı bir azap vardır. Ki sabreder ve affederse şüphesiz bu, takdire şayan işlerdendir.”⁶⁵

Bu ayetlerde mazlumin yanında yer almak tavsiye edilmekte, kötülük yapanın aynı ölçüde cezalandırılması, hatta affedilmesi önerilmektedir. Düşmanlara karşı bu hoşgörüyü tavsiye eden Kur'an'ın Müslümanlara kendi aralarında en az bu kadar yumuşak ve toleranslı olmayı tavsiye edeceği açıktır. Müslümanların birbiriyle iyi ilişkiler kurup sürdürmeleri en ince ayrıntısına kadar önemsenmiştir. Selamlaşma bile bu manada önemli bir uygulama olarak görülmüştür. “Bir selamla selamlandığınız zaman daha güzeli ile selam verin veya aynıyle mukabelede bulunun. Şüphesiz Allah her şeyin hesabını yapandır.”⁶⁶ Müslümanların birliği çok önemsenmiş, çatışma ve ayrılık dönemi hatırlatılarak kardeşliğin kıymeti vurgulanmıştır. “Hep birlikte Allah'ın ipine sarılın ve ayrılığa düşmeyin. Allah'ın size olan nimetini anın. Hani siz birbirinize düşmandınız Allah gönüllerinizi birbirine yaklaştırdı da O'nun nimetiyle kardeşler oldunuz. Bir ateş çukurunun kenarında idiniz; Allah sizi oradan kurtardı. Doğru yola erişmeniz için Allah size ayetlerini böyle açıklıyor.”⁶⁷

⁶⁵ Maide, 5/32; Nahl, 16/126; Maide, 5/45; Şura, 42/36-43.

⁶⁶ Nisa, 4/86.

⁶⁷ Al-i İmran, 3/103.

Kur'an, Müslüman topluluklar arasında anlaşmazlık ve kavga çıktığı zaman onları barıştırmayı, fakat taraflardan birinin barışa yanaşmayıp haksızlığı sürdürmesi halinde o gruba karşı mazlum tarafı desteklemeyi tavsiye etmektedir. Bu, iyi konusunda yardımlaşma ve dayanışmadır: "İki mümin topluluk birbiriyle savaşırsa aralarını düzeltin. Eğer biri diğerine karşı saldırırsa Allah'ın buyruğuna dönünceye kadar saldıran tarafla savaşın. Eğer saldırmayı bırakırlarsa aralarını adaletle düzeltin. Adil davranın, zira Allah adilleri sever. Müminler ancak kardeşirler. Öyleyse iki kardeşinizin arasını düzeltin ve Allah'tan sakının. Umulur ki merhamet olunursunuz."⁶⁸

İnsanları arkadan çekiştirmek, jest ve mimiklerle hafife alıp alay etmek ve gıybet de Kur'an'ın sosyal bağları zayıflatan ve birliği bozan haller içinde saydığı huy ve davranışlardır: "İnsanları arkadan çekiştirip kaş göz hareketiyle alay eden, mal yığan, onu durmadan sayan ve malının kendisini sürekli yaşatacağını sanan kimsenin vay haline! Hayır, o mutlaka hutameye atılacaktır. Sen *hutamenin* ne olduğunu nereden bileceksin. O, Allah'ın yüreklere işleyen tutuşturulmuş ateşidir. O ateşin kapıları, onlar dikili direklere bağlanmış oldukları halde üzerlerine kapatılacaktır."⁶⁹ Bu hususlar Hucûrat suresinde de incelenmiş ve yasaklanmıştır.

Kur'an fitne ve fesat amacıyla gizli planlar yapıp Müslümanları sıkıntıya düşürmek isteyen münafıklara karşı Müslümanları uyarmaktadır. Aşağıdaki ayetler bu bağlamda değerlendirilmeye elverişlidir:

"Yardımlaşmayı, iyi ve yararlı davranışları ve insanların arasını düzeltmeyi öngören, bunları gerçekleştirmeye çalışan kimselerin yaptığı toplantılar dışında, gizli toplanmaların pek çoğunda hayır yoktur. Bu güzel eylemleri Allah'ın rızasını kazanmak için yapan kimseye büyük bir mükâfat vereceğiz."

"Ey iman edenler! Kendinizden olmayanı sırdaş edinmeyin. Onlar aranızda fesat çıkarmaktan geri durmazlar. Size sıkıntı verecek şeylerden hoşlanırlar. Kinleri ağızlarından taşmaktadır. Kalplerinin gizlediğiye daha büyüktür. Eğer akıl ediyorsanız size ayetleri açıkladık. İşte siz böyle kimselersiniz: Onlar sizi sevmezken siz onları seviyorsunuz ve Kitab'ın tümüne inanıyorsunuz. Sizinle karşılaştıkları zaman "iman ettik" derler. Yalnız kaldıklarında ise size karşı olan öfkelerinden dolayı parmaklarını ısırırlar. De ki; "Öfkenizden ölün. Şüphesiz Allah kalplerde olanı bilmektedir."

"Anlaşma yaptığın kimseler, sonucundan sakınmayarak anlaşmalarını her defasında bozarlar. Savaşta onları yakalarsan, arkalarındakilere ibret olacak şekilde, darmadağın et. Bir topluluğun hıyanet etmesinden korkarsan açık ve adil bir tutumla antlaşmalarını önlerine at. (Savaş açmadan önce antlaşmalarını geçersiz saydığını kendilerine bildir). Şüphesiz Allah hainleri sevmez."

"Yeminlerinizde Allah'ın adını iyilik etmenize, Allah'a karşı gelmekten sakınmanıza ve insanların arasını düzeltmenize engel yapmayın."⁷⁰

⁶⁸ Hucurat, 49/9-10.

⁶⁹ Hümeze suresi.

⁷⁰ Nisa, 4/114; Al-i İmran, 3/118-119; Enfal, 8/56-58; Bakara, 2/224.

Son ayet iyi iş ve davranışlar söz konusu olduğunda yemini mazeret göstermenin yersizliğine dikkat çekmektedir. Asıl olan iyi amaçtır; statik ve katı bir tutum sergileyerek zahiri kurtarmaya çalışmak ahlaki ideal ile bağdaşmaz.

Kur'an, Müslümanları bütün topluma yönelik saldırı durumlarında cesaret ve yiğitliğe davet etmekte, onların ruhlarındaki şecaat duygusunu harekete geçirmektedir:

“Öyleyse cesaretinizi yitirmeyin ve üzülmeyin. Eğer gerçekten inanıyorsanız, mutlaka siz üstün geleceksiniz.”

“O (düşman) topluluğu izlemekte gevşeklik göstermeyin. Eğer siz acı çekiyorsanız sizin acı çektiğiniz gibi onlar da acı çekiyorlar. Üstelik siz Allah'tan onların ummadığını umuyorsunuz. Allah ilim sahibidir, hakimdir.”

“Siz üstün olduğunuz halde gevşeklik gösterip barışa çağırmayın. Allah sizinledir. O sizin amellerinizi eksiltmeyecektir.”⁷¹

4. Doğruluk ve Adalet Konu Olan Hususlar

Doğruluk, hem bilgi hem konuşma hem de davranış bakımından temel bir değerdir. Emanet yani güvenilirlik, dürüstlük, vefakârlık, doğru sözlülük ve adalet bu çerçevede ele alınabilecek birbirine yakın ahlaki değerlerdir.⁷² İlgili birçok ayetten bazıları şöyledir:

“O, göğü yükseltmiş ve ölçüde sınırı aşmayasınız diye her şeye belli bir ölçü koymuştur. O halde ölçü ve tartıyı adaletle gerçekleştirin, onda eksiklik yapmayın.”; “Ölçtüğünüz zaman tam ve doğru terazi ile ölçün. Bu hem hayırlı hem sonuç bakımından güzeldir.”; “Ölçü ve tartıda hile yapanların vay haline! Onlar insanlardan bir şey ölçüp aldıkları zaman tam ölçerler. Fakat kendileri onlara bir şey ölçüp yahut tartıp verdikleri zaman eksik ölçüp tartarlar. Onlar büyük bir günde, insanların âlemlerin Rabbinin huzurunda duracakları gün için diriltileceklerini sanmıyorlar mı?”⁷³

“Ölçü ve tartıda hile yapanların vay haline”⁷⁴ ayetindeki “Veyl” in başka bir anlamı hakkında İbn Abbas'tan da şu açıklamayı görüyoruz: “Veyl, Cehennemde, içinde Cehennem ehlinin irin ve cerahatlerinin aktığı bir nehirdir”⁷⁵

Ölçü ve tartıda doğru olma faziletini pekiştirmeye yönelik olarak göğün yükseltilmesinden ve her şeye belli bir ölçü konmasından bahsedilmektedir. Tam ve doğru ölçme duyarlılığı ile kâinattaki nizam ve ölçülülük arasında bağlantı kurulması manidardır. Yarattığı evreni bilen Allah'ın bu hususa dikkat çekmesi önemlidir. Buradan insanın çevresindeki uyum ve nizamdan etkilenecek iyi ve erdemli fiillere yönelebileceği sonucunu çıkarabiliriz. Adalet ve hakkaniyet hassasiyeti olmayan kimseler ölçü ve tartıda kendi kısa vadeli kârlarını ve faydalarını gözetirler.

⁷¹ Ali İmran, 3/139; Nisa, 4/104; Muhammed, 47/35.

⁷² Çağrı, *İslam Düşüncesinde Ahlak*, s. 103, Dem Yayınları, İstanbul, 2013

⁷³ Rahman, 55/7-9; İsra, 17/35; Mutaaffin, 83/1-6.

⁷⁴ Mutaaffin, 1

⁷⁵ Kurtubi, Ahmed b. Ebi Bekir, *el-Cami'u li Ahkami'l-Kur'an*, Müessesetü'r-Risale, cüz. 22, s. 169 1. Baskı, Beyrut, 2006.

Ayetlerde adalet ve ölçülülüğün değişik durumlar vesilesiyle vurgulandığına, her halükârda adaletin istendiğine şahit olmaktayız. Buna göre adalet ve hakkaniyet söz konusu olduğunda akrabaların ayrıcalığı olamaz ve düşmana bile adaletsizlik yapılamaz:

“Allah size adaleti, iyi davranmayı ve yakınlarla vermeyi emreder. Hayâsızlığı, kötülüğü ve azgınlığı yasaklar. Dinleyip tutasınız diye size böyle öğüt vermektedir.”

“Ey iman edenler! Kendiniz, anne babanız ve akrabalarınızın aleyhine de olsa Allah için şahitlik yaparak adaleti titizlikle ayakta tutun. Zengin de fakir de olsalar (adaletten ayrılmayın). Çünkü Allah ikisine de daha yakındır. Öyleyse adaleti yerine getirmede heva ve hevesinize uymayın. Eğer (gerçeği) çarpıtırsanız veya (şahitlikten) yüz çevirirseniz şüphesiz Allah yaptıklarınızdan haberdardır.”

“Ey müminler, Allah için adaleti ayakta tutan şahitler olun. Bir topluluğa olan öfkeniz sizi adaletsizliğe sevk etmesin. Adaletli olun, zira bu, takvaya daha uygundur. Allah’tan sakının. Allah yaptıklarınızdan haberdardır.”

“Allah size din uğrunda sizinle savaşmayan ve sizi yurdunuzdan çıkarmayan kimselere iyilik yapmanızı ve adaletli davranmanızı yasaklamaz. Allah adil olanları sever.”

“Elçilerimizi açık belgelerle gönderdik. İnsanların adaleti yerine getirmeleri için peygamberlerin beraberinde kitabı ve ölçüyü indirdik. Pek sert ve insanlara faydası olan demiri indirdik. Bu, Allah’ın dinine ve elçilerine görmeden yardım edenleri bilmesi içindir. Allah güçlüdür ve üstündür.”

“Sizi Mescid-i Haram’dan menettiği için bir topluluğa olan kininiz, aşırı gitmenize sebep olmasın; iyilikte ve fenalıktan sakınmakta yardımlaşın, günah işlemek ve aşırı gitmekte yardımlaşmayın. Allah’tan sakının, Allah’ın cezası şiddetlidir.”

“Haklı bir sebep olmaksızın Allah’ın haram kıldığı canı öldürmeyin. Kim haksızlıkla öldürülürse onun velisine bir yetki vermişizdir. O da öldürmede aşırı gitmesin. Çünkü o gerçekten yardım görmüştür.”

“Ey iman edenler! Öldürme olaylarında adil karşılık olan kısas, size farz kılındı. Hüre karşı hür, köle için köle, kadın için kadın öldürülür. Bununla beraber kim öldürülenin kardeşi veya velileri tarafından affedilirse, o zaman affedenin dinin öngördüğü diyeti istemesi, affedilenin de onu güzelce ödemesi gerekir. Bu Rabbinizin cezayı bir hafifletmesi ve acımasıdır. Buna rağmen bir kimse bilerek ve isteyerek hak ve adalet sınırlarını aşarsa pek acıklı bir azap vardır.”

“Sizinle savaşanlara karşı Allah yolunda siz de savaşın, ancak haddi aşmayın. Şüphesiz Allah haddi aşanları sevmez.”⁷⁶

İbn Kesir’in belirttiğine göre Bakara suresi 190. ayet, Medine’de savaşla ilgili olarak inen ilk ayettir.⁷⁷ Hasan Basri’nin belirttiğine göre bu ayetin nehyettikleri olarak, haddi

⁷⁶ Nahl, 16/90; Nisa, 4/135; Maide, 5/8; Mümtetine, 60/8; Hadid, 57/25; Maide, 5/2; İsra, 17/33; Bakara, 2/178; Bakara, 2/190.

⁷⁷ İbn Kesir, Ebu’l-Fida İsmail, *Tefsiru’l-Kur’ani’l-Azim*, c. 1., s. 226, Mektebetü Da’veti’l-İslamiyye, Kahire, 1980

aşarak *müsle* yapmak yani vücut organlarını kesmek veya koparmak, kadın, çocuk ve yaşlılara zarar vermek ve onları öldürmek de yasaklanmıştır.⁷⁸

Fıtratı bozulmamış ve başkalarına dinî ve ideolojik sebeplerle kin beslemeyen kimseler farklı din ve dünya görüşü mensuplarına bile güvenilir davranırlar, hainlik etmezler. Fıtratı bozulmuş olan kimseler ise din ve düşünce farklılığını bahane ederek emanetin gereğini yapmazlar. Bu tür insanlar aslında kendi din kardeşlerine karşı bile dürüst davranmazlar: “Kitap ehli arasında öyle kimseler vardır ki onlardan birine yüklerle mal emanet etsen onu sana noksansız iade eder. Ama öylesi de vardır ki kendisine bir dinar dahi emanet etsen başına dikilip durmadıkça onu sana geri vermez. Bunun sebebi, bizim ümmilere karşı bir sorumluluğumuz yoktur düşüncesinde olmalarıdır.”⁷⁹

Ahde vefa da Kur'an'ın titizlikle vurguladığı ahlaki faziletlerdendir: “Sözleştiğiniz zaman Allah'ın ahdini yerine getirin. Yeminleri iyice pekiştirdikten sonra bozmayın. Çünkü yemin etmekle Allah'ı kendinize kefil göstermiş oldunuz. İpliğini kuvvetlice büküp sağlamlaştırdıktan sonra çözen kadın gibi olmayın. Siz bir kısmınızın diğerlerinden daha güçlü olmasından korktuğunuz için yeminlerinizi birbirinizi aldatma vesilesi yapmaktasınız.”⁸⁰

Verdiği sözde durmayan kimseler, ipini sıkıca eğirdikten sonra çözen kadına benzetilmiştir. Bu tavır kişinin kararsızlık, istikrarsızlık ve gevşekliğini gösterir. Böyle biri başkasına vefasızlık göstermesi bir yana kendisine karşı bile dürüst davranmaz. Sürekli karar değiştirir, güvensizlik sergiler. Allah bu ayette sağlam kişilikli olmanın önemine dikkat çekmiştir. Kur'an fâsığın getirdiği haberin doğruluğunun araştırılmasını, zanni bilgiye itibar edilmemesini, kişinin kendisi hakkındaki beyanını esas almayı, namusa yönelik karalamalara asla değer vermemeyi ve yapılan fiiller hakkında şeriatın hükmünü dikkate almadan ulu orta helal veya haram kabul etmemeyi doğruluk çerçevesinde ele almaktadır. Aşağıdaki bir grup ayet bu bağlamda önemli bilgiler sunmakta ve fıtratı dikkate alarak mesajlar vermektedir:

“Ey iman edenler! Eğer bir fasık size bir haber getirirse onun aslını araştırın. Yoksa bilmeden bir kavme sataşırsınız da yaptığınıza pişman olursunuz.”

“Ey iman edenler! Zannın çoğundan sakının. Şüphesiz bazı zanlar günahıdır. (Birbirinizin) gizlilikleri(ni) araştırmayın. Bazılarınız bazılarınızı arkadan çekıştirmesin. Biriniz ölü kardeşinin etini yemeyi sever mi? İşte bundan tiksindiniz. Allah'tan sakının. Allah tevbeleri çok kabul eden, çok merhamet edendir.”

“Ey iman edenler! Allah yolunda savaşa çıktığınız zaman iyice araştırın ve dünya hayatının varlığına göz dikerek, size selam verene: "Sen mümin değilsin" demeyin. Allah katında çokça ganimetler vardır. Siz de daha önce öyle idiniz Allah size lütufta bulundu. Şu halde iyice araştırın. Şüphesiz Allah yaptıklarınızdan haberdardır.”

⁷⁸ İbn Kesir, Ebu'l-Fida İsmail, *Tefsiru'l-Kur'ani'l-Azim*, c. 1., s. 226

⁷⁹ Al-i İmran, 3/75.

⁸⁰ Nahl, 16/91-92.

“Onu duyduğunuzda mümin erkeklerle mümin kadınların kendileri hakkında hayır düşünceleri ve: “Bu apaçık bir iftiradır” demeleri gerekmez miydi? Ona dört şahit getirmeleri gerekmez miydi? Mademki şahit getiremediler öyleyse onlar Allah katında yalancılardan kendileridir. Eğer dünya ve ahirette size Allah'ın lütfu ve rahmeti olmasaydı içine daldığınız şeyden dolayı size büyük bir azap dokunurdu. Çünkü siz onu dillerinize doluyor, hakkında bilgi sahibi olmadığınız şeyi ağızlarınızla söylüyordunuz ve onu önemsiz bir şey sanıyordunuz. Oysa o Allah katında büyüktür. Onu duyduğunuzda: “Bize bunu konuşmak yakışmaz. (Ey Rabbimiz!) Sen yücesin! Bu büyük bir iftiradır” demeli değil miydiniz?”

“Namuslu kadınlara (zina suçu) atıp sonra dört şahit getiremeyenlere de seksen değnek vurun ve artık onların şahitliklerini asla kabul etmeyin. İşte onlar fâsıktırlar.”

“Eşlerine (zina suçu) atıp da kendilerinden başka şahitleri bulunmayanlardan birinin şahitliği ise kendinin mutlaka doğru söyleyenlerden olduğuna Allah'ı dört kere şahit tutmasıdır. Beşincisinde; eğer yalancılardan Allah'ın lanetinin muhakkak kendi üzerine olmasını (diler).”

“Dillerinizin yalan yere nitelendire geldikleri için: “Bu helaldir, bu da haramdır” demeyin, Yoksa Allah'a karşı yalan uydurmuş olursunuz. Şüphesiz Allah'a karşı yalan uyduranlar kurtuluşa eremezler.”⁸¹

Münafıkların tutumu ve onlarla kurulacak ilişkinin şekli de Kur'an'ın ahlaki yönlendirmesi açısından önemli bir yer işgal etmektedir. Nifakı doğruluğun zıddı ve yalan nitelikli bir tavır olması sebebiyle bu başlık altında değerlendirdik.

“Ey iman edenler! Kendinizden olmayanı sırdaş edinmeyin. Onlar aranızda fesat çıkarmaktan geri durmazlar. Size sıkıntı verecek şeylerden hoşlanırlar. Kinleri ağızlarından taşmaktadır. Kalplerinin gizlediğiyle daha büyüktür. Eğer akıl ediyorsanız size ayetleri açıkladık. İşte siz böyle kimselersiniz: Onlar sizi sevmezken siz onları seviyorsunuz ve Kitap'ın tümüne inanıyorsunuz. Sizinle karşılaştıkları zaman “iman ettik” derler. Yalnız kaldıklarında ise size karşı olan öfkelerinden dolayı parmaklarını ısırırlar. De ki; Öfkenizden ölün. Şüphesiz Allah kalplerde olanı bilmektedir. Size bir iyilik ulaşırsa onları huzursuz eder. Ama size bir kötülük dokunduğunda bundan dolayı rahatlarlar. Eğer sabreder ve sakınırsanız onların oyunlarının size bir zararı dokunmaz. Allah onların yapmakta olduklarını (ilmiyle) kuşatmıştır.”⁸²

“Münafıklar Allah'ı aldatmaya çalışıyorlar. Oysa Allah onların aldatmalarını kendi başarılarına çevirmektedir. Namaza kalktıklarında üşene üşene kalkarak insanlara gösteriş yaparlar. Allah'ı ancak çok az anarlar. Arada bocalayıp dururlar. Ne onların ne de bunların tarafına geçerler. Allah kimi saptırırsa onun için bir yol bulamazsın.”⁸³

“İnsanlardan öyleleri vardır ki, dünya hayatıyla ilgili sözleri senin hoşuna gider ve kalbinde olana Allah'ı şahit tutar. Gerçekte ise o düşmanların en yamanıdır. Yanından

⁸¹ Hucurat, 49/6; Hucurat, 49/12; Nisa, 4/94; Nur, 24/12-16; Nur, 24/4); Nur, 24/6-7; Nahl, 16/116.

⁸² Al-i İmran, 3/118-120

⁸³ Nisa, 4/142-143

ayrılıp gittiğinde de yeryüzünde bozgunculuk çıkarmaya ekini ve nesli yok etmeye çalışır. Allah ise bozgunculuğu sevmez. Ona "Allah'tan kork" denildiği zaman gururu onu günaha sürükler. Artık ona cehennem yeter. O ne kötü bir yataktır.”⁸⁴

Bu son ayetin nazil oluş sebebi hakkında Süddi şu bilgiyi vermektedir: Bu ayet Ahnes b Şüreyk hakkında nazil oldu. O, Rasulullah’a (as) geldi ve Müslüman olduğunu söyledi ve çıktı, yolda bir Müslümanın tarlasına ve orada bulunan merkeplerine rastladı, tarladaki ürünleri yaktı, merkepleri de öldürdü, bunun üzerine bahsi geçen “Senin yanından ayrılıp gittiğinde de yeryüzünde bozgunculuk çıkarmaya ekini ve nesli yok etmeye çalışır” ayeti nazil oldu.”⁸⁵

Özellikle son ayet Müslümanları gönül alıcı sözlerle ve demagoji yaparak ikna etmeye çalışan kimse karşısında uyanık olmaya davet etmektedir.

5. Adab-ı Muaşerete Konu Olan Hususlar

Adab-ı Muaşeretin normal ahlaki faziletlerden farklı bir kategoride yer aldığını düşünüyoruz. Ahlaki iyi ve kötünün gözetilmemesi halinde çok ağır sonuçlar doğarken ve bazı ihlallere meydan verilirken adabımuâşeret ya da diğer adıyla görgü kurallarının gözetilmemesi halinde kişinin sosyal saygınlığını zedeleyecek ve başkalarının gözünde küçük düşmesine sebep olacak durumlar ortaya çıkar. Ama bu edepler sosyal hayatın zarif, kibar ve nazik bir şekilde sürdürülmesini sağlaması sebebiyle çok önemlidir. Aşağıdaki ayetler bunun önemini yeterince gözler önüne serecek niteliktedir:

“Ey iman edenler! Kendi evlerinizden başka evlere izin almadan ve halkına selam vermeden girmeyin. Bu sizin için daha hayırlıdır. Olur ki öğüt alırsınız. Eğer orada birini bulamazsanız size izin verilmedikçe içeri girmeyin. Eğer size: "Dönün" denirse dönün. Bu sizin için daha temizdir. Allah yaptıklarınızı bilir. Oturulmayan ve içinde size ait eşya bulunan evlere girmenizde sizin için bir sakınca yoktur. Allah açığa vurduğunuzu da gizlediğinizi de bilir.”

“Ey iman edenler! Ellerinizi altında bulunan köleler, hizmetçiler ve sizden henüz ergenliğe ermemiş çocuklar günün şu üç vaktinde, odalarınıza girebilmek için izin istesinler, sabah namazından önce, gün ortasında öğleyin soyunduğunuz zaman ve yatsı namazından sonra, bu üç vakit mahremiyetinizin korunmasız olabileceği vakitlerdir. Bu vakitlerin dışında, birbirinizin yanına girip çıkmanızda, sizin için de, onlar için de bir sakınca yoktur. Onlar yanınızda dolaşabilirler, birbirinizin yanında olabilirsiniz. Allah size ayetlerini, böyle açıklamaktadır. Allah her şeyi bilendir ve yaptığı her şeyi yerli yerince yapandır. Çocuklarınız ergenlik çağına girdikleri zaman, kendilerinden öncekilerin izin istedikleri gibi belli vakitlerde, onlar da mutlaka izin istesinler. Allah size ayetlerini böylece açıklıyor. Çünkü Allah sınırsız bilgi sahibi olup, yaptığı her şeyi yerli yerince yapandır.”

⁸⁴ Bakara, 2/204-206

⁸⁵ ez-Zuhayli, Vehbe, et-Tefsiru'l-Munir fi'l-Akide ve's-Şeri'a ve'l-Menhec, cüz. 2, s.227, Daru'l-Fikri'l-Muasır, Beyrut, 1991

“Âmâ için güçlük yoktur, topal için güçlük yoktur, hasta için güçlük yoktur. Sizin için de gerek kendi evlerinizden, gerek babalarınızın evlerinden, gerek annelerinizin evlerinden, gerek kardeşlerinizin evlerinden, gerek kız kardeşlerinizin evlerinden, gerek amcalarınızın evlerinden, gerek halalarınızın evlerinden, gerek dayılarınızın evlerinden, gerek teyzelerinizin evlerinden, gerek anahtarlarına sahip olduğunuz yerlerden ve gerekse yakın dostunuzun (evinden) yemenizde bir günah yoktur. Toplu halde veya ayrı ayrı yemenizden dolayı da üzerinize bir günah yoktur. Evlere girdiğinizde Allah katından mübarek, güzel bir yaşama dileği olarak kendinize selam verin. Belki akıl edersiniz diye, Allah ayetleri size böyle açıklamaktadır.”

“Ey iman edenler! Peygamberin evlerine yemek için size izin verilmeden girmeyin ve (başka bir amaçla girdiğinizde) yemek vaktini gözetlemeyin. Ancak davet edildiğiniz zaman girin ve yemeği yediğinizde dağılın. Sohbet etmek için de (izinsiz girmeyin). Çünkü bu Peygamberi rahatsız ediyor ancak siz(e söylemek)den çekiniyordu. Ama Allah doğruyu bildirmekten çekinmez. Onlardan (Peygamberin eşlerinden) bir şey istediğinizde perde arkasından isteyin. Bu hem sizin kalpleriniz hem de onların kalpleri için daha temizdir. Sizin Allah'ın Peygamberine eziyet etmeniz doğru olmadığı gibi ondan sonra eşlerini nikâhlamanız da ebediyen caiz olmaz. Şüphesiz bu Allah katında pek büyüktür.”⁸⁶

Evlere izin alarak girmek, davet edilmeden başkasının evine gidip sofraya oturmamak, birinin evinde veya makamında gereğinden fazla durmamak, çocukların anne ve babalarının odalarına belli vakitlerde girmemeleri, gereksiz soru sormamak Kur'an'da gündeme getirilmiş olan adabımuâşeret örneklerinden bazılarıdır: “Ey müminler, size cevaplandığında hoşunuza gitmeyecek şeyleri sormayın. Onları Kur'an indirilirken sorarsanız size cevaplanıp açıklanır. Hâlbuki Allah sizi bunlardan muaf tutmuştur. Allah bağışlayıcı ve halîmdir. Sizden önce bir topluluk bunları sormuş, cevaplandığında ise inkâr etmişti.”⁸⁷

Bu ayet, insanın fuzuli merak ve işgüzarlığını eleştirmekte, kişinin kendisini kendi elleriyle derde sokması olarak değerlendirmektedir. Hayatta asıl ilkelere uymak önemlidir. Hayatı katı kurallarla milimetrik bir şekilde düzenlemeye kalkışmamak gerekir. Yoksa hayat çekilmez hale gelir ve insan gerçekte planlanmamış sorumlulukları üstlenmiş olur. Burada abartılmış bir dindarlığın, abartılmış ahlaki duyarlılığın kişiye hayırdan çok zarar getireceği ima edilmektedir. Kur'an'da *yes'elûneke* ve *yesteftûneke* şeklinde başlayan ayetlerin⁸⁸ insanların meraklı soruları üzerine indiğini, aslında bunların sorulmaması halinde de işlerin yolunda gidebileceğini anlamaktayız.

Sonuç

Ahlak ile din arasındaki sıkı ilişkiye rağmen bu ikisi gerçekte özdeş değildir. Ahlak ve dini özdeş gören yaklaşım çoğu zaman ibadetlerin şekli edasıyla birlikte kötü ahlakın devam etmesi gibi durumları izahta zorluk çıkarmaktadır. Din, ahlaklı fertler yetiştirme ve

⁸⁶ Nur, 24/27-29; Nur, 24/58-59; Nur, 24/61; Ahzab, 33/53.

⁸⁷ Maide, 5/101-102.

⁸⁸ Mesela İsra, 17/85; Bakara, 2/219; A'raf, 7/187; Nisa, 4/127.

böyle fertlerden oluşan bir toplum inşa etme iddiası taşımaktadır. Hatta dinin en somut gayesinin sosyal ve ahlaki olduğunu söylemek mümkündür. İman ve ibadet unsurları iyi insan idealine ulaşmada vazgeçilmez iki ana faktör olarak işlev görmektedir. İnanma tek başına amaç olarak görülemez. Bu iman, insanı yaratıcısına bağlamakta ve onun kendisini ve kâinatı Allah ile bağlantılı görmesini sağlamaktadır. Pratik amaç ancak Allah'ın çizdiği çok boyutlu programa uymakla gerçekleşebilir. Huylar anlamına gelen ahlak, insan fitratından, başka bir ifadeyle insan psikolojisinden kaynaklanan melekelerdir. Kişi, Allah tarafından verili olan güç ve duygularını mutedil olarak hareket ettirdiği zaman doğal olarak iyi ve faziletli olacaktır.

Makalede Kur'an ayetlerine dayanarak insan fitratının temel özelliklerini tespit etmenin yanı sıra dört başlık altında ahlaki yönlendirmeye konu olan hususları ele alıp bunun nasıl gerçekleştirildiğini ortaya koymaya çalıştık. İnsanın kişisel fayda ve hazları kendine çekmede gösterdiği davranışların ahlaki tezahürünü; kişinin hem bedensel hem de manevi varlığını dış tehditlere karşı savunması ve toplumdaki üstünlük mücadelesinde ortaya çıkan davranış biçimlerini; doğruluk, dürüstlük, ölçülülük ve adaletle ilgili ahlaki tutumları ve son olarak da ahlaki erdemlerin tezahürlerini ayrı ayrı inceledik. Kur'an eksenli ahlak araştırmalarının her bir ahlaki iyilik ve faziletin insan psikolojisindeki köklerine ve sosyal ilişkilerdeki belirleyici etkenlerine inilerek sürdürülmesini önemsemekteyiz.

İncelediğimiz ayetlerden hareketle Kur'an'ın ahlaki yönlendirmesiyle insan psikolojisinin itidal arayışı arasında uyum olduğunu gördük. Allah hiçbir kimseye gücünün yetmeyeceği bir görev ve sorumluluk yüklememiştir. Bu ilke, her bir ahlaki faziletin gerçekleştirilmesine yönelik yönlendirmede de gözetilmiş bulunmaktadır. İnsanın sabırlı veya aceleci, cömert veya cimri, adil veya zalim, mütevazı veya kibirli, merhametli veya acımasız oluşunda arzu ve öfke bakımından dengeli veya aşırı oluşunun etkisi vardır. Allah, diniyle özdeşleştirdiği fitrata uygun davranmayı istemektedir. Fıtrat aslında vahyin öğrettiği din ile bire bir örtüşmektedir. İnsan her türlü aşırılıktan kaçındığı ve itidale riayet ettiği sürece kendiliğinden güzel ahlaklı olur. Kur'anî yönlendirme, fıtratı uyarma ve üstü örtülen fazileti açığa çıkarma işlevi görmektedir.

KAYNAKÇA

- Çağrı, Mustafa, *İslam Düşüncesinde Ahlak*, Dem Yayınları, İstanbul, 2013.
- Çakan, İsmail Lütfi, “İslâm'da Dünya-Âhiret Dengesi”, *Diyanet İlmi Dergi*, cilt: XIII, sayı: 5, 1974.
- Çalışkan, İsmail, *Kur'an'da Din Kavramı*, Ankara Okulu Yay., Ankara 2002.
- Draz, Abdullah, *Kur'an Ahlakı*, çev. Emrullah Yüksel vd., İz Yayıncılık, İstanbul, 2009.
- Elik, Hasan, “Kur'an'da İnsanın Sorumluluğu, Va'd-Va'id ve İlâhî Af”, *Din Eğitimi Araştırmaları Dergisi*, 2004.
- İbn Hazm, *Ahlak ve Davranış Tarzları*, çev. Mustafa Çağrı, TDV Yayınları, Ankara, 2012.
- İbn Kesir, Ebu'l-Fida İsmail, *Tefsiru'l-Kur'ani'l-Azim*, Mektebetü Da'veti'l-İslamiyye, Kahire, 1980.
- Kılıç, Recep, *Ahlâkın Dinî Temeli*, TDV Yayınları, İstanbul, 2012.
- Kınalızâde Ali Çelebi, *Ahlâk-ı Alâî*, Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, İstanbul, 2014.
- Kurtubi, Ahmed b. Ebi Bekir, *el-Cami'u li Ahkami'l-Kur'an*, Müessesetü'r-Risale, cüz. 22, Baskı, Beyrut, 2006.
- Maverdî, Ebu'l-Hasan, *Din ve Dünya Edebi*, çev. Abidin Sönmez, İstanbul, tarihsiz.
- Necati, Osman, *Kur'an ve Psikoloji*, Fecr Yayınları, Ankara 1998.
- Özdemir, Metin, *İlahi Adalet ve Rahmet Penceresinden Kötülük ve Musibetler*, DİB Yay., Ankara 2015.
- es-Sabuni, Muhammed Ali, *Ravai'ul-Bayan Tefsiru Ayati'l-Ahkam*, Mektebetü'l-Gazali, Dimeşk, 1971.
- Taberî, İbn Cerir, *Câmiu'l-Beyân, Dâru'l-Fikr, Lübnan*, 1984.
- Tatar, Burhanettin, “Din ve Ahlak İlişkisi”, *İslam Ahlak Esasları ve Felsefesi*, Grafiker Yayınları, Ankara, 2014.
- Uysal, Enver, “Dindarlığın Ahlaki Temeli Üzerine Bazı Düşünceler”, *İslam Ahlak Esasları ve Felsefesi*, Grafiker Yayınları, Ankara, 2014.
- Ünal, Necdet, “Kur'an'ın İçki Yasağı Tedriciliği Üzerine Bir Araştırma”, *Kelam Araştırmaları Dergisi*, cilt: IX, sayı: 2, 2011.
- Yazır, Elmalılı Muhammed Hamdi, *Hak Dini Kur'an Dili*, Eser Neşriyat ve Dağıtım,

İstanbul, 1971.

ez-Zuhayli, Vehbe, *et-Tefsiru 'l-Munir fi 'l-Akide ve 'ş-Şeri'a ve 'l-Menhec*, cüz. 2, s.227,
Daru'l-Fikri'l-Muasır, Beyrut, 1991.